

DARIUSZ KLEMANTOWICZ

Uniwersytet Łódzki

ŁÓDŹ W PRZEDEDNIU I WOJNY ŚWIATOWEJ

Słowa kluczowe: dzieje m. Łodzi, struktura narodowościowa i wyznaniowa m. Łodzi, rozwój gospodarczy m. Łodzi, rozwój oświaty i kultury m. Łodzi

1. Wprowadzenie. 2. Liczba ludności, struktura narodowościowa i wyznaniowa. 3. Obraz literacki Łodzi. 4. Rozwój gospodarczy miasta a struktura narodowościowa. 5. Oświata, kultura, infrastruktura miejska

1. WPROWADZENIE

Pierwszy znany dokument o Łodzi pochodzi z pierwszej połowy XIV w. (1332 r.). Wówczas to książę łęczycki Władysław nadał Łódź wraz z kilkoma innymi wsiami biskupom wrocławskim. Prawie sto lat później, za panowania Władysława Jagiełły, osada otrzymała od monarchy prawa miejskie (1423 r.) i aż do końca I Rzeczypospolitej była miasteczkiem o charakterze rolniczym, gdzie część mieszkańców zajmowała się handlem i rzemiosłem. Po rozbiorach Łódź stała się miastem rządowym w zaborze pruskim, a po upadku Księstwa Warszawskiego znalazła się w części zachodniej zaboru rosyjskiego – Królestwie Polskim (1815 r.). Wraz z utworzeniem w Łodzi osady przemysłowej (1820 r.) nastąpił dynamiczny rozwój miasta, które w ciągu kilkudziesięciu lat z niewielkiej osady miejskiej o charakterze rolniczym przekształciło się w przemysłową metropolię, największą na ziemiach polskich pod zaborami. Stanowiła centrum łódzkiego okręgu przemysłowego, jednego z czterech największych regionów przemysłowych w Królestwie Polskim, a jednocześnie największego w zaborze rosyjskim i w ogóle na ziemiach polskich dawnej Rzeczypospolitej. W Łodzi, tak samo jak w całym regionie łódzkim, dominował przede wszystkim przemysł włókienniczy, ale stopniowo wraz z dynamicznym rozwojem włókiennictwa coraz bardziej na znaczeniu zyskiwały też inne gałęzie produkcji: przemysł metalowo-maszynowy, spożywczy, drzewny czy chemiczny¹.

¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. 5, Warszawa 1884, 678; O. Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853, *passim*; W. Puś, *Dzieje Łodzi*

2. LICZBA LUDNOŚCI, STRUKTURA NARODOWOŚCIOWA I WYZNANIOWA

Przed I wojną światową ludność Łodzi wynosiła ok. pół miliona, a z przedmieściami ponad 600 tys. W tym samym okresie Warszawę zamieszkiwało ok. 1 mln osób². Już pod koniec XIX w. Łódź znajdowała się na piątym miejscu pod względem liczby ludności Cesarstwa Rosyjskiego z 350 tys. mieszkańców. Wówczas w Petersburgu mieszkało ponad 1,2 mln osób, w Moskwie ok. 1 mln, w Warszawie ponad 650 tys., w Odessie – ponad 400 tys.

Na ziemiach polskich pod zaborami ok. 1900 r. Łódź była drugim największym miastem po Warszawie (ponad 650 tys.). W zaborze rosyjskim trzecim największym miastem było Wilno ze 160 tys. mieszkańców.

Największe miasta zaboru austriackiego w tamtym okresie to Lwów i Kraków. We Lwowie mieszkało ponad 140 tys. osób, a w Krakowie ok. 100 tys. Stolica Austro-Węgier – Wiedeń – liczył ponad 1,5 mln, Budapeszt ponad 0,5 mln.

W zaborze pruskim najwięcej osób mieszkało w Gdańsku i Poznaniu – odpowiednio prawie 130 tys. i ok. 75 tys. W Berlinie żyło ponad 1,7 mln³.

Na świecie największym miastem był Londyn, w którym żyło ponad 5,6 mln ludzi. W innych, największych miastach angielskich od ponad 0,5 mln do ponad 700 tys. W Glasgow ponad 0,7 mln; Liverpool ponad 0,6 mln; Manchester ponad 0,5 mln. W Paryżu, stolicy Francji, na przełomie XIX i XX w. mieszkało ponad 2,5 mln ludzi, w Brukseli, stolicy Belgii, ponad 0,5 mln, a w Wiecznym Mieście Rzymie prawie 0,5 mln.

Ogromne metropolie można było zaobserwować w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. Największy Nowy York to ponad 2 mln ludzi, Chicago 1,6 mln; Filadelfia ponad 1,1 mln; Brooklyn ok. 1,1 mln; w Chinach: w Pekinie 1,6 mln; Kantonie 2,5 mln; Siangtan, Suzhou, Tianchang, Tientcin – w każdym po ok. 1 mln⁴.

Łódź już pod koniec XIX w. pod względem liczby mieszkańców była porównywalna do Drezna i Wrocławia (ok. 380 tys.) w Niemczech, czeskiej Pragi na terenie Cesarstwa Austro-Węgierskiego (ok. 370 tys.), włoskiego Turynu czy Meksyku w Ameryce Środkowej. Znajdowała się wśród ok. 35 największych miast na świecie z ludnością powyżej 350 tys.⁵.

Niestety, wiedza o tym nie była powszechna. Nawet na profesjonalnie wykonanych mapach angielskich sprzed I wojny światowej nie zawsze można było zoriento-

przemysłowej, Łódź 1987, *passim*; D. Klemantowicz, *Region łódzki jako ośrodek przemysłu metalowo-maszynowego Królestwa Polskiego w latach 1864–1914*, Łódź 2008, *passim*.

² J. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, Łódź 1982, 133, tab. 25; M. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa 1986, 369. Już w 1910 r. w Warszawie mieszkało 895 435 osób, Łodzi – 423 727, Gdańsku – 170 337, Poznaniu – 156 691, Krakowie – 142 518. A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach polskich od 1810 do 1960 r.*, Dokumentacja Geograficzna, z. 3/4, Warszawa 1967, 12 i n., tab. 1.

³ Czas. Kalendarz na 1900, Łódź 1899, *passim*.

⁴ Tamże.

⁵ Tamże.

wać się o wielkości miasta w porównaniu do innych ośrodków miejskich w Europie czy na ziemiach polskich. Na przykład Radom i Lublin, miasta z ludnością poniżej 100 tys., zostały zaznaczone jako ośrodki o wiele większe od Łodzi. Natomiast półmilionowa Łódź zaznaczona takim samym wyróżnikiem co Piotrków, Łowicz, Płock, Kielce, Częstochowa, Rawa (ryc. 1).

Ryc. 1. Ziemie polskie pod zaborami przed I wojną światową

Źródło: *Johnston's Royal Atlas of Modern Geography*, Edinburgh, London 1912.

Pod względem narodowościowym w 1914 r. w Łodzi mieszkało: 254,8 tys. Polaków – 50,9%, 162,4 tys. Żydów – 32,5%, 75,1 tys. Niemców – 15,0%, 7 tys. Rosjan – 1,4% oraz 1,2 tys. przedstawicieli innych narodowości – 0,2% (tab. 1).

Tabela 1. Struktura narodowościowa ludności Łodzi w 1914 r.

Narodowość	Ludność w tys.	%
Polacy	254,8	50,9
Żydzi	162,4	32,5
Niemcy	75,1	15,0
Rosjanie	7,0	1,4
Inni	1,2	0,2
Razem	500,5	100,0

Źródło: J. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, Łódź 1982, 133, tab. 25.

Analizując strukturę wyznaniową, najwięcej w Łodzi mieszkało katolików – 51,7%, na drugim miejscu znajdowali się przedstawiciele wyznania mojżeszowego – 33,5%, na trzecim wyznania ewangelickiego – 13,2%. Znikomy procent stanowili prawosławni – 1,4% oraz przedstawiciele innych wyznań, a także ateści – łącznie ok. 0,2% (tab. 2). Analizując strukturę narodowościową i wyznaniową w Łodzi, można stwierdzić, że Polacy w zdecydowanej większości byli wyznania katolickiego. Niemcy głównie ewangelickiego, chociaż ponad 10% z nich mogło należeć do Kościoła katolickiego. Żydzi reprezentowali wyznanie mojżeszowe. Nieduża liczba starozakonnych uległa procesom polonizacji, germanizacji i rusyfikacji.

Tabela 2. Struktura wyznaniowa ludności Łodzi w 1914 r.

Wyznanie	Ludność w tys.	%
Katolickie	252,9	51,7
Mojżeszowe	163,8	33,5
Ewangelickie	64,5	13,2
Prawosławne	6,9	1,4
Inni	1,0	0,2
Razem	500,5	100,0

Źródło: J. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, Łódź 1982, 133, tab. 25.

Obserwując strukturę narodowościową mieszkańców największych miast polskich sprzed rozbiorów Polski, należy stwierdzić, że najwyższy odsetek Polaków przed I wojną światową znajdował się w Krakowie – prawie 77%, Poznaniu – ponad 57%, Warszawie – ponad 56%, Lwowie – ponad 51%. W Łodzi mieszkało – prawie 50%, Wilnie – prawie 38%. Najmniej w Gdańsku – zaledwie ok. 2%. W liczbach bezwzględnych najwięcej Polaków mieszkało w Warszawie – prawie pół miliona,

w Łodzi – ponad 250 tys., w Krakowie i Lwowie – ponad 100 tys. w każdym, w Poznaniu – prawie 90 tys., w Wilnie – ponad 77 tys. Szacuje się, że w Gdańsku mieszkało ok. 3500 osób narodowości polskiej (tab. 3).

Tabela 3. Struktura narodowościowa największych miast polskich w latach 1909–1913 [w tys.]

Nazwa miasta	Polacy		Żydzi		Niemcy		Inni		Razem	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Warszawa	475,8	56,3	317,7	37,6	14,3	1,7	37,1	4,4	845,1	100,0
Łódź	251,7	49,7	171,9	34,0	75,0	14,8	7,5	1,5	506,1	100,0
Lwów	105,4	51,2	57,4	27,8	3,0	1,5	40,3	19,5	206,1	100,0
Wilno	77,5	37,8	75,5	36,8	*	*	52,0	25,4	205,0	100,0
Gdańsk	3,5	2,1	2,2	1,3	162,0	95,1	2,6	1,5	170,3	100,0
Poznań	89,4	57,1	5,6	3,6	59,8	38,1	1,9	1,2	156,7	100,0
Kraków	116,6	76,7	32,3	21,3	1,0	0,7	1,8	1,3	152,0	100,0

Źródło: S. Kasznica, M. Nadobnik, *Najważniejsze wyniki spisu ludności i spisu zwierząt domowych według stanu z dn. 31 grudnia 1910 r.*, bmw, bdw, 24; *Miasto Kraków, Sprawozdanie statystyczne za miesiąc luty 1911*, bmv, brw, 1; *Statystyka*, oprac. A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, Kraków 1915, 8, 27, 46–47, 50–51, 58–59, 64–65; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, oprac. E. Strasburger, Warszawa 1916, 48a, tabl. 10; E. Maliszewski, *Ze statystyki Litwy i Białej Rusi*, I Wschód Polski 1920, t. 1, nr 6–7, 41–52; K. Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910*, Kraków–Warszawa 1989, 62–63, tabl. 10; 85–86, tabl. 21; 103–104, tabl. 35; *Rocznik statystyczny miasta Poznania. Rok gospodarczy 1921*, Poznań 1922, 26, tab. 74–75; *Rocznik statystyczny stołecznego miasta Poznania za lata 1922–1924*, Poznań 1926, 29, tab. 60; 32, tab. 64; S. Dziewulski, *Ludność Wolnego Miasta Gdańska*, Warszawa 1924, 8, tabl. 12; J. Janczak, dz.cyt.

W polskich miastach pod zaborami drugą po Polakach najliczniejszą nacją byli Żydzi. Stanowili ok. 37–38% mieszkańców Warszawy i Wilna, 34% mieszkańców Łodzi, prawie 28% Lwowa i ponad 21% Krakowa. Najmniej Żydów, podobnie jak Polaków, było Gdańsku, gdzie żyło ponad 2 tys. starozakonnych, którzy stanowili tylko 1,3% mieszkańców Gdańska. Nieduża grupa Żydów znajdowała się także w Poznaniu – ponad 5 tys. (3,6%). Pod względem liczby mieszkańców najwięcej Żydów znajdowało się na terenie zaboru rosyjskiego – ponad 300 tys. w Warszawie, ok. 170 tys. w Łodzi, ponad 75 tys. w Wilnie (tab. 3). W tym miejscu warto zwrócić uwagę, że liczba Polaków i Żydów była wówczas bardzo do siebie zbliżona, z niewielką przewagą Polaków (ponad 77 tys. do ponad 75 tys.), przy bardzo niewielkiej grupie Litwinów (kilka tys. – ok. 1,2%), kilku tysiącach Niemców oraz ponad 40 tys. Rosjan i Rusinów⁶.

⁶ E. Maliszewski, *Ze statystyki Litwy i Białej Rusi*, I Wschód Polski 1920, t. 1, nr 6–7, 41–52; A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2000, 390.

Znaczna liczba Żydów znajdowała się w największych miastach zaboru austriackiego – we Lwowie i Krakowie. Lwów zamieszkiwało ponad 57 tys. Żydów, a Kraków ponad 32 tys. (tab. 3).

Zdecydowanie najwięcej Niemców z dużych miastach polskich pod zaborami mieszkało w Gdańsku – 162 tys. (95%), Łodzi – 75 tys. (prawie 15%) i Poznaniu – ok. 60 tys. (ponad 38%). Ponad 14 tys. Niemców znajdowało się w Warszawie, a od 1 tys. do ok. 3 tys. w Krakowie, Lwowie i Wilnie (tab. 3).

Ze względu na ogromne skupisko w badanym okresie, ludności niemieckiej i żydowskiej na terenie Łodzi można stwierdzić, że przed I wojną światową Łódź była wręcz stolicą Niemców na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego, i drugim największym skupiskiem ludności niemieckiej (zaraz za Gdańskiem) i żydowskiej (po Warszawie) wśród wszystkich większych miast polskich pod zaborami.

W Łodzi, tak samo jak w całym zaborze rosyjskim, pozycję uprzywilejowaną miał Kościół prawosławny. Pomimo niewielkiej grupy wiernych (ok. 7 tys.), którą stanowili urzędnicy rosyjscy, ich rodziny oraz żołnierze i oficerowie rosyjscy wraz z rodzinami z miejscowego garnizonu wojskowego (37. Jekaterynburski Pułk Piechoty), działały dwie cerkwie: św. Aleksandra Newskiego, przy ul. Widzewskiej 46 (obecnie Kilińskiego) i św. Aleksego Metropolity Moskiewskiego, przy ul. Ekaterynburskiej 9 (obecnie św. Jerzego), oraz dwie kaplice: św. Olgi, przy ul. Olgińskiej 1 (obecnie Piramowicza), i Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny na cmentarzu prawosławnym na Dołach.

Prawosławni mieli dwa cmentarze: przy ul. Ogrodowej 41 i na Dołach. W Kościele prawosławnym posługę duchowną sprawowało 5 osób, z których najważniejszy był proboszcz Antoni Rudlewski⁷.

Katolicy (wyznawcy Kościoła rzymskokatolickiego) mieli 7 kościołów, 4 kaplice i 3 cmentarze (przy ul. Ogrodowej 30, na Zarzewie i Dołach). Działo w nich prawie 30 księży. Wśród nich dziekan i proboszcz parafii Wniebowzięcia NMP, przy ul. Kościelnej 8 – ks. kanonik Antoni Gniazdowski; ks. kanonik Karol Szmidel z parafii Podwyższenia Świętego Krzyża, przy ul. Mikołajewskiej 38 (obecnie H. Sienkiewicza); ks. prałat Wincenty Tymieniecki, proboszcz parafii św. Stanisława Kostki, przy ul. Piotrkowskiej 265, oraz ks. prałat Wacław Wyrzykowski, proboszcz parafii św. Anny, przy ul. Skierniewickiej 4 (obecnie ul. Rydza-Smigłego)⁸.

Już przed I wojną światową dużą popularnością w Łodzi cieszyli się mariawici. Wyodrębnili się z Kościoła rzymskokatolickiego w 1906 r. i mieli na terenie miasta 3 parafie: św. Franciszka z Asyżu, ul. Franciszkańska 27, Przenajświętszego Sakramentu, ul. Podleśna 16 (obecnie Skłodowskiej-Curie) i Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, ul. Nawrot 104. Na czele mariawitów stał biskup Leon Maria Andrzej Gołębiowski, proboszcz parafii św. Franciszka z Asyżu. W pozostałych parafiach proboszczami byli: ks. Henryk Jarzymowski i ks. Edward Marks. Przy każdej działała: szkoła, ochronka dla dzieci i dom ludowy. Mariawici mieli dwa cmentarze: na Dołach i Zarzewie⁹.

⁷ *Czas. Kalendarz na rok 1914, Łódź [1914]*; K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914, Łódź 1995*, 108–112.

⁸ *Czas. Kalendarz na rok 1914, Łódź [1914]*; ks. P. Zwoliński, *Historia Kościoła na Ziemi Łódzkiej do początku XX wieku, Łódzkie Studia Teologiczne 4 (1995)*, 129–142.

⁹ *Czas. Kalendarz na rok 1914, Łódź [1914]*; S. Rybak, *Mariawityzm. Studium historyczne*, bmnw, bdw, *passim*.

Protestantów reprezentowali w Łodzi wyznawcy kościoła ewangelicko-augsburskiego, ewangelicko-reformowanego i baptyści. Działały dwie świątynie wyznania ewangelicko-augsburskiego: parafia Świętej Trójcy przy ul. Piotrkowskiej 4 i parafia św. Jana przy ul. Mikołajewskiej 60 obecnie ul. H. Sienkiewicza. Obsługiwało je dziewięciu duchownych. Wśród nich: pastor – ks. Rudolf Gundlach z parafii Świętej Trójcy i starszy pastor – ks. W.P. Angerstein z parafii św. Jana. Jedną świątynią wyznania ewangelicko-reformowanego przy ul. Radwańskiej 33 (róg Pańskiej – obecnie S. Żeromskiego). Pastorem w tej parafii był ks. Tomasz Tosjo. Przed wojną ewangelicy uruchomili jeszcze dom modlitwy przy ul. Piotrkowskiej 275. Nabożeństwa prowadził diakon B. Prochazka (wolny Kościół reformowany). Trzy kościoły mieli baptyści: przy ul. Nawrot 27, Rzgowskiej 41 i Reitera 7 na Bałutach. Posługę sprawowało trzech diakonów: J. Lübeck, I. Krüger i S. Joffe.

Na terenie Łodzi występowało także wyznanie braci morawczyków, prowadzone przez diakona Juliusza Eichorsta¹⁰.

Wyznawcy judaizmu mieli 8 synagog (Spacerowa 2 – obecnie al. T. Kościuszki, Zachodnia 36, Wolborska 8, Nowy Rynek 10 – obecnie pl. Wolności, Wólczańska 6, Długa 18 – obecnie Gdańska, Południowa 28 – obecnie Rewolucji 1905 r., Piotrkowska 33) oraz kilkadziesiąt domów modlitwy. Zmarłych chowano na cmentarzu na Dołach. Rabinem miejskim przed wojną był Lejzor Lejb Trajstman, podrabinem – M. Segał (Segal), kaznodzieją M. Braude. Oprócz wymienionych na terenie Łodzi działało jeszcze dziesięciu rabinów: M. Domb, I. Feiner, I. Frydel, Sz. Frydershon, M. Goldman, Sz. Justman, M. Król, N. Lipszyc, L. Totenberg i P. Weinsaft. Społeczność starozakonnych w Łodzi była doskonale zorganizowana w ramach gminy żydowskiej¹¹.

3. OBRAZ LITERACKI ŁODZI

Najbardziej znane obrazy Łodzi sprzed 1914 r. pochodzą przede wszystkim z powieści Władysława S. Reymonta, *Ziemia obiecana* z 1899 r., trzech opracowań publicystycznych: *Miasto proletariuszów* (Łódź) I. Tikowskiego-Kostina z 1907 r.; *Łódź, Manszester polski*, H. Vimarda (1910); *Złe miasto*, Z. Bartkiewicza (1911) oraz z okresu międzywojennego z powieści I. Singera, *Bracia Aszkenazy* (1935).

Autorzy podkreślali proces uprzemysłowienia miasta dokonujący się przy udziale ludności niemieckiej, żydowskiej, polskiej i rosyjskiej. Poruszano kwestię bardzo trudnej sytuacji polskich robotników (u Singera również żydowskich).

¹⁰ *Czas. Kalendarz na rok 1914*, Łódź [1914]; ks. H. Czembor, *Dzieje parafii luteranckich w Łodzi do 1939 roku*, w: *Przeszłość przyszłości. Z dziejów luteranizmu w Łodzi i regionie*, red. ks. B. Milerski i K. Woźniak, Łódź 1998, 45–56; B. Kopczyńska-Jaworska, K. Woźniak, *Łódzcy luteranie. Społeczność i jej organizacja*, Łódź 2002, *passim*; H. Krajewska, *Protestanci w Łodzi 1815–1914. Między edukacją a ewangelizacją*, Warszawa 2014, *passim*.

¹¹ *Czas. Kalendarz na rok 1914*, Łódź [1914]; W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 1998, 162–178.

W opracowaniach ukazano bogactwo właścicieli fabryk – Niemców i Żydów – oraz biedę robotników, głównie Polaków.

Od tych pierwszych, najpopularniejszych opracowań Łódź zaczęto powszechnie nazywać raczej z ironią „ziemią obiecaną”, a poważnie: „miastem proletariatus”, „Polskim Manchesterem” i „złym miastem”, z pobieżnych obserwacji po prostu „miastem kominów”.

Po II wojnie światowej pojawiło się wiele opracowań naukowych zajmujących się głównie kwestiami rozwoju przemysłu, ale i burżuazji oraz tzw. klasy robotniczej.

Historycy i geografowie starali się na podstawie źródeł archiwalnych pogłębiać wiedzę o wielonarodowej Łodzi. Filolodzy na podstawie opracowań historyków, geografów i wspomnień, przede wszystkim odnoszących się do okresu międzywojennego (głównie dzieciństwa i wczesnej młodości, które zawsze wydaje się piękne) – starali się walczyć z opisami, które w sposób jednoznaczny przedstawiały bogactw Niemców i Żydów uciskających Polaków.

Z współczesnych obrazów literackich i naukowych wyłania się Łódź jako wielokulturowe miasto, w którym w sposób pokojowy współistniały obok siebie cztery, nawzajem się uzupełniające kultury: żydowska, niemiecka, polska i rosyjska. Pejoratywne XIX-wieczne określenie literackie – *Lodzermensch* – utożsamiane z nieuczciwym przedsiębiorcą starającym się zrobić interes za wszelką cenę, z czasem zaczęło oznaczać mieszkańca Łodzi, który odznaczał się przedsiębiorczością, pracowitością i rzetelnością¹².

Norman Davies w *Bożym igrzysku* uważał, że „przypinana Łodzi etykieta polskiego Manchesteru wydaje się mało uzasadniona – szczególnie w oczach kogoś, kto widział metropolię Lancasteru. Łódź nigdy nie miała aspiracji do takiej pozycji politycznej i kulturalnej, jaką zajmował Manchester Cobdena i Brighta, i była raczej następczynią niż pionierką w dziejach technologii przemysłu włókienniczego. Mimo to jej niezwykle rozwój w drugiej połowie XIX wieku, który nastąpił po kilku nieudanych startach, jest świetnym przykładem skomplikowanego charakteru procesu uprzemysłowienia w Polsce i koniecznego zbiegu licznych okoliczności, które go ostatecznie umożliwiły”¹³.

¹² Łódź. *Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. 1, *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, wyd. 2, Warszawa–Łódź 1988; *Pod jednym dachem. Niemcy oraz ich polscy i żydowscy sąsiedzi w Łodzi w XIX i XX wieku*, red. K. Radziszewska, K. Woźniak, Łódź 2000; *Niemcy w dziejach Łodzi do 1945 roku. Zagadnienia wybrane*, red. K.A. Kuczyński, B. Ratecka, Łódź 2001; Z. Bartkiewicz, *Złe miasto*, Łódź 2001; H. Geyer, *Z mojego życia*, Łódź 2001; I. Timkowskij-Kostin, *Miasto proletariatusów* (Łódź), Łódź 2001; H. Vimard, *Łódź. Manchester polski*, Łódź 2001; *Gdzie są Niemcy z tamtych lat? – wspomnienia łódzkich Niemców*, Łódź, bdw; M. Koter, M. Kulesza W. Puś, S. Pytlas, *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Łódź 2005; K. Kołodziej, *Obraz Łodzi w piśmiennictwie pozytywistyczno-młodopolskim*, Łódź 2009; *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, red. M. Kulesza, M. Łapa, J. Walicki, Łódź 2010; K. Niweliński, *Kreowanie mitu polskiego molocha. Mroczna aura przemysłowej Łodzi*, Słowo Żydowskie 2011, nr 8, 17–21.

¹³ N. Davies, *Boże Igrzysko. Historia Polski*, Kraków 2000, 657–658.

4. ROZWÓJ GOSPODARCZY MIASTA A STRUKTURA NARODOWOŚCIOWA

Łódź była największym miastem przemysłowym na ziemiach polskich pod zaborem. Przed wybuchem I wojny światowej łódzkie fabryki (584) zatrudniały ponad 103 tys. pracowników, wytwarzały towary o łącznej wartości ponad 270 mln rb. W regionie ośrodek łódzki skupiał ponad 66% firm, 74% robotników i 81% wartości produkcji. Porównując przemysł łódzki do innych ośrodków przemysłowych Królestwa Polskiego, wynika, że na terenie Łodzi znajdowało się prawie 15% zakładów fabrycznych, ponad 25% robotników, a miejscowe firmy wytwarzały prawie 1/3 wartości produkcji całego Królestwa¹⁴.

Podobnie jak sama Łódź zasadniczą rolę w uprzemysłowieniu Królestwa odgrywał cały Łódzki Okręg Przemysłowy, który skupiał ponad 33% robotników, 37% wartości produkcji. Ustępował jedynie Okręgowi Warszawskiemu w liczbie firm i Sosnowiecko-Częstochowskiemu w poziomie mechanizacji zakładów (tab. 4).

Tabela 4. Rozmieszczenie przemysłu w Królestwie Polskim (1913)

Okręgi przemysłowe	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Łódzki	884	22,4	333 729	37,2	138 328	33,5	126 362	31,1
Warszawski	1295	32,9	197 309	22,0	88 421	21,4	39 244	9,7
Sosnowiecko-	326	8,3	177 328	19,7	92 842	22,5	168 962	41,6
-Częstochowski	210	5,3	30 136	3,4	20 864	5,0	16 299	4,0
Staropolski	1225	31,1	159 162	17,7	71 982	17,6	55 319	13,6
Razem	3940	100,0	897 664	100,0	412 437	100,0	406 186	100,0

Źródło: W. Puś, *Statystyka przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1879–1913. Materiały źródłowe*, Łódź 2013, 76, tab. 82.

Badając strukturę gałęziową Łodzi i okręgu łódzkiego, wyraźnie odznacza się dominacja przemysłu włókienniczego, którego powstanie i rozwój wpłynął na wzrost zapotrzebowania na pozawłókiennicze gałęzie przemysłu, w tym na produkty m.in. fabryk maszynowych i metalowych¹⁵, spożywczych, chemicznych czy przemysłu drzewnego (tab. 5).

¹⁴ W. Puś, K. Badziak, *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym (do 1918 r.)*, w: *Łódź. Dzieje miasta...*, dz.cyt., 285, tab. 12; tamże, 286, tab. 13.

¹⁵ D. Klemantowicz, *Region łódzki...*, *passim*; W. Puś, K. Badziak, *Gospodarka Łodzi...*, dz.cyt., 280 i n.

Tabela 5. Struktura gałęziowa przemysłu okręgu łódzkiego w 1913 r.

Przemysł	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	58	6,6	13 383	4,0	6 211	4,5	3 894	3,1
Włókienniczy	553	62,6	282 925	84,8	117 287	84,8	111 124	87,9
Papierniczy	32	3,6	3 437	1,0	1 781	1,3	3 401	2,7
Drzewny	44	5,0	5 888	1,8	3 483	2,5	1 870	1,5
Chemiczny	22	2,5	8 810	2,6	2 109	1,5	1711	1,4
Mineralny	45	5,1	2 602	0,8	2 488	1,8	491	0,4
Skórzany	12	1,4	484	0,1	267	0,2	191	0,1
Spożywczy	76	8,6	11 925	3,6	2 556	1,8	2 956	2,3
Konfekcyjny	29	3,2	1 405	0,4	918	0,7	350	0,3
Inne	13	1,4	2 870	0,9	1 228	0,9	374	0,3
Razem	884	100,0	333 729	100,0	138 328	100,0	126 362	100,0

Źródło: W. Puś, *Statystyka przemysłu...*, 82, tab. 89.

Pod względem narodowościowym o powstaniu, a następnie rozwoju miasta zasadniczą rolę odgrywały cztery narodowości – Polacy, Niemcy, Żydzi i Rosjanie. W zależności od okresu różny był wkład i znaczenie poszczególnych nacji. Do II rozbioru Polski w 1793 r. – dominującą rolę odgrywali Polacy. Wraz z przejęciem Łodzi przez władze pruskie, stopniowo coraz większą rolę odgrywali Niemcy, a następnie Żydzi. Po upadku Księstwa Warszawskiego Łódź znalazła się na terenie zaboru rosyjskiego i aż do wkroczenia armii niemieckiej do miasta w 1914 r. – decydujące znaczenie o sytuacji politycznej, społecznej oraz gospodarczej odgrywali Rosjanie.

Istotną rolę z życia przede wszystkim ekonomicznym, ale także społecznym i kulturalnym miasta miała burżuazja, która stanowiła przed I wojną światową ok. 3,2% ogółu ludności. Była znacznie zróżnicowana pod względem zamożności, prestiżu, profesji, narodowości i wyznania. Wśród burżuazji liczniejsze były sfery kupieckie (1,84%), ale nie one, lecz przemysłowcy (1,36%) posiadali większe kapitały i znaczenie w kształtowaniu oblicza miasta. Dominowała burżuazja niemiecka i żydowska. Burżuazja polskiego pochodzenia miała znikome znaczenie, chociaż zajmowała trzecie miejsce. Pozostali, m.in. Francuzi, Austriacy, Rosjanie, Czesi, stanowili łącznie niewielki odsetek.

Żydzi wśród burżuazji stanowili aż 48%, Niemcy 31,4%, Polacy 17,7%, przedstawiciele innych narodowości – 2,9%. Społeczność żydowska była najliczniejszą grupą zarówno wśród burżuazji handlowej (48,6%), jak i przemysłowej (47,15%). Niemcy skupiali 43,95% łódzkiej burżuazji przemysłowej, ale dominowali w gronie wielkich przemysłowców zatrudniających powyżej 1000 robotników. Mniejsze znaczenie odgrywali w sferze kupieckiej (21,8%), gdzie licznie przewyższali ich Polacy (26,5%). Natomiast polska burżuazja przemysłowa odgrywała niewielką

rolę wśród sfer przemysłowych miasta, skupiała tylko 6,4% ogółu przemysłowców. Polaków większą karierę zrobiło niewielu. W dziejach Łodzi do wybuchu I wojny światowej tylko trzech znalazło się w gronie średniej burżuazji zatrudniającej powyżej 100 pracowników. Pod koniec XIX w. właściciel farbiarni przy ul. Piotrkowskiej 212/214 – Aleksander Skrudziński, zatrudniał ponad 100 robotników; na początku XX w. w fabryce maszyn (ul. Nowa 5) braci stryjecznych Jana i Kazimierza Arkuszewskich pracowało ponad 100 osób, w tym wielu inżynierów – Polaków. W 1913 r. Konstanty Walczak, właściciel wykończalni i farbiarni wełnianych tkanin przy ul. Wólczańskiej 251 zatrudniał 127 pracowników.

Do czołowych w Łodzi zaliczano przedsiębiorstwa: francuskie Leona i George’a Allarta, Achilla i Loisa Rouseseau oraz Paula Desurmonta, rosyjskie Włodzimierza Stolarowa. Ważnym przedsiębiorstwem w życiu miasta była też włoska firma Giuseppe Tanfaniego¹⁶.

W Łodzi mieszkało 40–55 milionerów. Byli to przemysłowcy niemieccy i żydowscy, z przewagą tych pierwszych. Rodziny m.in. Scheiblerów-Herbstów z Anną Scheibler na czele (ok. 10–12 mln rb), Poznańskich, Szaja Rosenblatt, T. Silberstein, J.T. i L. Heinzlowie, Emil Haebler oraz Alfred Biedermann, Geyerowie, Zygmunt Jarociński, Karol Rajmund i Emil Eisertowie, Grohmanowie, Ernst Leonhardt, Stanisław Silberstein, Markus Kohn, Robert Zweikert¹⁷.

Zróznicowanie narodowościowo-wyznaniowe burżuazji przyczyniło się do powstawania w sferze działalności gospodarczej tendencji do stworzenia pewnych grup interesów. Współdziałały niemieckie rodziny: Scheiblerów, Herbstów i Grohmanów, Heinzlów i Juliusza Kunitzera. U Żydów – rodziny Poznańskich i Hertzów, Silbersteinów, Lichtenfeldów, Eigerów. W Łodzi na pierwszym miejscu liczyło się bogactwo, później dopiero kapitał umiejętności (wykształcenie), inne czynniki miały o wiele mniejsze znaczenie.

Ze względów ekonomicznych i racjonalnych wśród Niemców i Żydów występowała ogromna lojalność w stosunku do władz rosyjskich. Warto zwrócić szczególną uwagę na to, że w Łodzi z uwagi na zróżnicowane wyznaniowe, narodowościowe i majątkowe poszczególne grupy tworzyły z reguły społeczności zamknięte. Bogata i liczna mniejszość niemiecka przyciągała swoją obyczajowością, kulturą i wysoką pozycją ekonomiczną szczególnie Żydów. Mniej atrakcyjna była kultura polska. Dopiero pod koniec XIX w. w kręgu zainteresowań burżuazji niemieckiej i żydowskiej znalazła się polska inteligencja¹⁸.

Zupełnie inaczej procesy asymilacyjne postępowały w Warszawie, Wilnie, Lwowie czy Krakowie. Odmienne tradycje historyczne, występowanie licznych

¹⁶ S. Pytlas, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994, 42 i n.; tenże, *Czynniki dezintegracyjne i integracyjne wielonarodowościowej burżuazji łódzkiej w okresie zaborów*, w: *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa. Studia Polonica Historiae Urbane*, t. 3, *Wspólnoty lokalne i środowiskowe w miastach i miasteczkach ziem polskich pod zaborami i po odzyskaniu niepodległości*, Toruń 1998, 243–244.

¹⁷ S. Pytlas, *Łódzka burżuazja...*, dz.cyt., 59–60; P. Waingertner, *Ostatni łodzierski Robert Geyer 1888–1939*, Łódź 2014, 55–56.

¹⁸ S. Pytlas, *Łódzka burżuazja...*, dz.cyt., *passim*; J. Dzieciuchowicz, *Ludność Łodzi do 1918 roku*, w: *Łódź. Monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009, 119 i n.

grup polskiej arystokracji i ziemiaństwa sprawiało, że bogacący się Niemcy i Żydzi chętnie przyjmowali kulturę polską. Polacy mieli znaczną pozycję na dawnych Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej. Największe dobra ziemskie, np. na Wołyniu, przed I wojną światową posiadali: książę Roman Sanguszek, hr. Józef Potocki, Michał Małyński, hr. Wiktor Broel-Plater, ks. Ferdynand Radziwiłł. Majątek Sanguszeki, Sławuta i Zasław, obejmowały 71 247,2 ha. Potocki posiadał Antoniny, Piszczów, Smołydrew, Storożew, Jaruń, Szytnię i Filipowicze Koreckie (łącznie 68 734,3 ha). Małyński miał Bereżno (36 197,8 ha) oraz Zaborę Korecką (1208,3 ha), Broel-Plater – Dąbrowicę (32 293,1 ha) oraz Pulmę, Olszankę, Grabów, Zalesie (1339,4 ha), a Radziwiłł – Czumań (26 636 ha) i Ołykę (12 616,6 ha)¹⁹. Pomimo silnej rusyfikacji, przejawiającej się m.in. wyrzucaniem Polaków z ziemi, wyższymi podatkami – Polacy dysponowali nadal znacznymi kapitałami, które umożliwiały podejmowanie licznych inwestycji przemysłowych²⁰.

5. OŚWIATA, KULTURA, INFRASTRUKTURA MIEJSKA

Przed wojną Łódź pod względem szkolnictwa była miastem dość zaniedbanym. Osoby nie umiejące czytać i pisać stanowiły ponad 60% (55% analfabetów wśród mężczyzn i 66% wśród kobiet). W Warszawie analfabeci stanowili ok. 46,5%, w Petersburgu 38,4%, w Moskwie 45,4%, w Pabianicach 62%²¹. Na terenie całego Królestwa Polskiego czytać i pisać nie potrafiło ponad 60% społeczeństwa powyżej dziewiątego roku życia, na dawnych Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej blisko 76–80%, na kresach Północno-Wschodnich ok. 46–22%. Najmniej analfabetów było na Kowieńszczyźnie – 46%, na Wileńszczyźnie i Grodzieńszczyźnie – 62%. Najwięcej nie umiejących pisać i czytać było w guberni mohylewskiej – 78%²².

W 1914 r. w Łodzi funkcjonowało 88 szkół, liczących 242 oddziały, w których uczyło się niespełna 13 tys. dzieci. Do bardziej znanych należały:

Gimnazjum Męskie, ul. Mikołajewska 44 (obecnie H. Sienkiewicza); II Gimnazjum Męskie na ul. Długiej 29 (obecnie Gdańska); Gimnazjum Żeńskie, ul. Średnia 14 (obecnie Pomorska); Szkoła Rękodzielniczo-Przemysłowa, ul. Pańska (obecnie al. T. Kościuszki); Szkoła Aleksandryjska, Zielony Rynek 10; Łódzka Szkoła Handlowa (7-klasowa), ul. Dzielna 58 (obecnie G. Narutowicza); Gimnazjum Polskie Towarzystwa „Uczelnia”, ul. Nowo-Cegielniana 9 (obecnie S. Więckowskiego);

¹⁹ T. Epsztein, *Polska własność ziemska na Ukrainie w 1890 roku*, Warszawa 2008, *passim*.

²⁰ D. Klemantowicz, W. Ziomek, *Polacy w uprzemysłowieniu Wołynia w latach 1864–1914*, *Ucrainica Polonica* 1 (2004), 51–66; D. Klemantowicz, W. Ziomek, *Przemysł cukrowniczy na Wołyniu w latach 1864–1914*, w: *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, red. W. Puś, t. II, Łódź 2004, s. 140–151; D. Klemantowicz, *Książę Roman Sanguszeko (1800–1881) – polski przemysłowiec na dawnych Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej*, w: *Z tradycji historii kultury i oświaty*, red. M. Pindera, Piotrków Trybunalski 2007, 209–225.

²¹ E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne w Łodzi w latach 1808–1914*, Łódź 1966, 124.

²² *Historia Polski w liczbach*, t. 1, *Państwo. Społeczeństwo*, red. A. Jezierski, A. Wyczański, Warszawa 2003, 226–227, tabl. 85 (237).

Gimnazjum Filologiczne M. Witanowskiego, ul. Placowa 13 (obecnie I. Skorupki); Gimnazjum Niemieckie Reformowane, ul. Rozwadowska 7 (obecnie ul. L. Zamenhofa); Gimnazjum Żydowskie 8-klasowe, ul. Magistracka 7a (obecnie al. Kamińskiego). Jednym z ważniejszych czynników hamujących rozwój oświaty był brak bezpłatnego i obowiązkowego nauczania. Wszystkie szkoły rządowe i prywatne były utrzymywane ze składek mieszkańców. Jedynie szkolnictwo przyfabryczne utrzymywało się z pieniędzy pochodzących od właścicieli firm.

Łódź pod względem zasobów bibliotecznych wyglądała bardzo skromnie. Biblioteka fabryczna Zakładów Towarzystwa Akcyjnego WYROBÓW Bawełnianych K. Scheiblera, zał. w 1887 r., posiadała kilka tysięcy tomów, przeważnie beletrystyki, w języku niemieckim, polskim i rosyjskim. Biblioteka Towarzystwa Oświatowego „Wiedza”, założona w 1908 r., liczyła ok. 6 tys. tomów, głównie z literatury pięknej i naukowej. Druga biblioteka tego Towarzystwa na Bałutach zgromadziła ok. 2 tys. tomów.

Biblioteka Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Pracowników Handlowych w Łodzi – kilka tys. tomów. Największe prywatne zbiory w Łodzi posiadali:

- Stanisław Zimiński, bibliotekę zawierającą książki z zakresu historii polski, matematyki, buchalterii (ok. 2 tys. tomów),

- S. Lipkowski, bibliotekę przyrodniczą ze szczególnym uwzględnieniem chemii,

- Juliusz Jurczyński, bibliotekę krajoznawczo-geograficzną (zbiór map topograficznych).

- Aleksander Heiman-Jarecki, bibliotekę historyczną polską, ryciny (sceny historyczne polskie),

- Bronisław Głuchowski, oprócz książek posiadał zbiór monet i medali polskich²³.

W mieście działały instytucje kupieckie, kredytowe, handlowe. 26 aptek, np. Bronisława Głuchowskiego, ul. Dzielna 4 (obecnie Narutowicza). Liczne towarzystwa i stowarzyszenia: oświatowe, zawodowe, dobroczynności (z przewagą żydowskich), artystyczne, sportowe, m.in. Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich w Łodzi i w powiecie łódzkim, ul. Przejazd 34 (obecnie J. Tuwima). Kilka szpitali, w tym: Szpital Powiatowy św. Aleksandra, pl. Szpitalny 14; Szpital Żydowski Fundacji Małżeństwa Poznańskich, ul. Nowo-Targowa 1/3 (obecnie Sterlinga); Szpital Anny Marii dla Dzieci, Fundacji Małżeństwa Edwarda i Matyldy Herbstów, ul. Rokicińska 11 (obecnie al. J. Piłsudskiego); Szpital św. Anny, Fundacji K. Scheiblera, ul. Przędzalniana 75; Szpital Fabryczny Czerwonego Krzyża, Pańska 113 (obecnie S. Żeromskiego); Szpital Fabryczny Towarzystwa Akcyjnego I.K. Poznańskiego, ul. Drewnowska 72; Szpital Fabryczny Towarzystwa Akcyjnego Heinzel i Kunitzer, Widzew, ul. Szpitalna 12; Szpital dla Umysłowo i Nerwowo Chorych w Kochanówce (obecnie Aleksandrowska 159).

Prężnie działała Łódzka Straż Ogniowa Ochotnicza (9 oddziałów). Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Oddział Łódzki, przy ul. Piotrkowskiej 91. Muzeum Nauki i Sztuki (ul. Piotrkowska 91). Wydawano 19 gazet. Dziewięć po polsku, w tym „Rozwój”, „Nowa Gazeta Łódzka”, „Nowy Kurier Łódzki”, „Przewodnik

²³ E. Chwalewik, dz.cyt., t. 1, Warszawa–Kraków 1926, 438–443.

Katolicki”, „Wiadomości Mariawitów”, „Mariawita”. Sześć gazet niemieckich m.in. „Lodzer Zeitung”, „Lodzer Textilmarkt”, „Unsere Kirche”. Tylko dwie żydowskie „Lodzer Tageblatt” i „Lodzer Morgenblatt”, jedna rosyjska „Lodzinskij Listok” oraz „Czeskoruskie Listy”.

Działo 5 teatrów: Teatr Ludowy „Flora” na Bałutach; Teatr Polski, ul. Cegielniana 63 (obecnie ul. S. Jaracza); Teatr Popularny, ul. Konstantynowska 16, Teatr Thalia, ul. Dzielna 18 (obecnie ul. G. Narutowicza), Teatr Wielki, ul. Konstantynowska 18. Cyrk na Rynku Targowym, 4 tory sportowe, 5 parków z najsłynniejszym prywatnym w Helenowie (ul. Północna)²⁴.

Przed samym wybuchem wojny w Łodzi działało kilkanaście kin, wśród nich 2 kinoteatry o wyższym standardzie, 3 dużej klasy i 9 sal mniej prestiżowych organizujących projekcje filmowe za mniejszą opłatą. Kino na stałe wpisało się w przestrzeń kulturalną miasta, dostarczając doznań artystycznych znacznej rzeszy mieszkańców²⁵.

Podróżnym miejsca noclegowe oferowało 19 hoteli: m.in. Grand Hotel, ul. Piotrkowska 72; Savoy, ul. Krótka 4 (obecnie R. Traugutta); Victoria, ul. Piotrkowska 67; Manteuffel, ul. Zachodnia 45; Niemiecki, ul. Średnia 1 (obecnie Pomorska) i Polski, ul. Piotrkowska 3²⁶.

Ważną rolę odgrywały połączenia komunikacyjne. Przez miasto przebiegały dwie linie kolejowe: Droga Fabryczno-Łódzka i Droga Warszawsko-Kaliska z architektonicznie ciekawymi dworcami na stacjach: Łódź-Fabryczna, Łódź-Kaliska, Łódź-Widzew i Łódź-Chojny. Łódź jako pierwsze miasto w zaborze rosyjskim zbudowało elektryczną linię tramwajową (1898 r.). Kilka lat wcześniej uruchomiono tramwaje elektryczne we Lwowie w 1894 r., w Krakowie w 1900 r., a w Warszawie linie elektrycznych tramwajów oddano w 1908 r. Na terenie zaboru pruskiego w Poznaniu pierwszy tramwaj elektryczny jeździł od 3 marca 1898 r., w Gdańsku od 1896 r.

Poprawie sytuacji komunikacyjnej służyło także Towarzystwo Łódzkich Wąskotorowych Elektrycznych Kolei Dojazdowych (siedziba ul. Mikołajewska 21, obecnie H. Sienkiewicza). Prezesem obu linii elektrycznych w Łodzi był dr Alfred Bidermann, współwłaściciel dużej farbiarni przy ul. Widzewskiej 2 (obecnie ul. Kielińskiego). Miejski system komunikacyjny uzupełniały urzędy pocztowe (Biuro Centralne, ul. Przejazd 38, obecnie ul. J. Tuwima), telegraf i linia telefoniczna²⁷.

Niestety instytucji użyteczności publicznej w porównaniu do liczby mieszkańców było zbyt mało. Niedobłą sytuację bytową pogłębiały złe warunki mieszkaniowe, brak wodociągów i kanalizacji, drastycznie wzrastające bezrobocie (podczas kryzysów ekonomicznych obejmowało ponad 52 tys. osób), powszechne zatrudnianie kobiet i młodzieży, a nawet dzieci w wieku 9–12 lat, niskie płace. Najważniej-

²⁴ *Czas. Kalendarz na rok 1914*, Łódź [1914].

²⁵ K. Michalewicz, *Polskie rodowody filmu. Narodziny masowego zjawiska*, Warszawa 1998, 42–47; Ł. Biskupski, *Miasto atrakcji. Narodziny kultury masowej na przełomie XIX i XX wieku. Kino w systemie rozrywkowym Łodzi*, Warszawa 2013, 16–17.

²⁶ *Czas. Kalendarz na rok 1914*, Łódź [1914].

²⁷ K. Badziak, *Geneza i rozwój łódzkiego węzła komunikacyjnego (do 1914 r.)*, *Rocznik Łódzki* 21 (1976) [24], 149–170. *Czas. Kalendarz na rok 1914*, Łódź [1914].

szym negatywnym czynnikiem hamującym dynamiczny rozwój miasta była polityka władz rosyjskich wspierająca gospodarkę miast rosyjskich (wojna Moskwy z Łodzią o rynki zbytu)²⁸.

To drugie co do wielkości miasto na ziemiach polskich nie odgrywało żadnej większej roli kulturalnej. Specyfika rozwoju Łodzi przed 1914 r. spowodowała, że dominowała tu wielonarodowościowa burżuazja, kupcy, rzemieślnicy oraz robotnicy. Brak tradycji miejskich, wyższych uczelni i szerszych rzesz inteligencji oraz małe znaczenia polityczno-administracyjne ośrodka jako miasta załedwie powiatowego – wszystko to spowodowało, że Łódź nie miała szans na stworzenie poważnego ośrodka kultury przed 1914 r.²⁹. Bardzo długo – aż 36 lat (1882–1914) funkcję prezydenta miasta pełnił Władysław Pieńkowski (1846–1919), Polak pochodzenia chłopskiego, urodzony w Piotrkowie. Według ówczesnych opinii bardzo nieprzychylny Polakom, gorliwie wysługujący się władzom rosyjskim. Przyczynił się do rusyfikacji m.in. administracji miasta, gorliwie wspierał duchowieństwo prawosławne³⁰.

Znany polski malarz Wojciech Kossak (1856–1942), gdy przyjechał po raz pierwszy (i zarazem ostatni) do Łodzi w kwietniu 1914 r., napisał w liście do swojej przyjaciółki Zofii Hoesickowej: „To ja, ta powsinoga, co się włóczy po świecie, ja Kossak tu w Łodzi! No, co Pani na to?”. Usprawiedliwiając się, wyjaśniał: „Ano cóż robić, Lodzermensche palą się do mojej sztuki, niech im Pan Bóg da zdrowie i dużo pieniędzy”. Dalej pisał o swoim pierwszym wrażeniu, zaraz po przyjeździe pociągiem: „Łódź jest okropna, Pociągów jakiś, w którym raptem palazzo jakiegoś Lodzermenscha wystrzela w górę, ale i tak do pięć tylko sięga czarnym, okropnym fabrycznym kominom”³¹.

Na tle licznych osad wiejskich oraz okolicznych małych miasteczek Łódź stanowiła jednak ogromną metropolię, miejsce pragnień osiedlenia się i zaznania „uroków miejskiego, cywilizowanego życia” wielu mieszkańców wsi. Stąd prawdopodobnie w drugiej połowie XIX w. zrodziła się piosenka stworzona przez Żydów, której refren początkowo brzmiał: *Itzek, komm mit nach Lodz...* (Icek, chodź ze mną do Łodzi...). Z czasem powstało wiele jej przeróbek. W latach siedemdziesiątych XX w. była bardzo popularna w Niemczech pt.: *Theo, wir fahr'n nach Lodz* – czyli *Teofilu, jedziemy do Łodzi*, w wykonaniu greckiej piosenkarki Vicky Leandros:

Źródło: <http://www.polskastacja.pl/tekst.piosenki,Vicky+Leandros+-+Theo+wir+fahr%27n+nach+Lodz>

²⁸ J. Dzieciuchowicz, dz.cyt.

²⁹ H. Zawilska, *Plastyka*, w: *Łódź. Dzieje miasta...*, 606 i n.; S. Pytlas, *Rola inteligencji w tworzeniu nowego oblicza Łodzi na początku XX w.*, w: *Europa w XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka)*, red. E. Wiśniewski, Łódź 2001, 208.

³⁰ A. Rynkowska, *Ulica Piotrkowska, Łódź 1970*, 149; M. Jaskulski, *Władze administracyjne Łodzi do 1939 roku*, Łódź 2001, 75.

³¹ W. Kossak, *Listy do żony i przyjaciół (1883–1942)*, t. 2, *Lata 1908–1942*, Kraków–Wrocław 1985, 134. O Wojciechu Kossaku, zob. I. Trybowski, *Kossak Wojciech Horacy*, w: *Polski słownik biograficzny* (dalej PSB), t. 14, Wrocław 1968, 248–251. O pobycie Wojciecha Kossaka w Łodzi i próbach pozyskania łódzkiej burżuazji do swojej twórczości zob. D. Klemantowicz, *Wojciech Kossak a burżuazja łódzka, Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, t. 6, red. W. Puś, Łódź 2009, 123–130.

Łódź w przededniu wybuchu I wojny światowej była wielokulturową, w pewien sposób zaniedbaną przemysłową metropolią o zwiększających się po rewolucji 1905–1907 podziałach wyznaniowych i narodowościowych, przy słabym postępie asymilacji z kulturą polską. „Ziemią obiecaną” dla osób zamożnych, zwłaszcza niemieckiego i żydowskiego pochodzenia. Miejscem dużych nadziei, a czasem rozczarowań ze strony inteligencji przybywającej z innych miast Królestwa i chłopów z podłódzkich wsi. Dla większości, szczególnie robotników – specyficznym miejscem, gdzie przyszło im pracować na swój „chleb powszedni”, ale i próbować znaleźć choć odrobinę szczęścia w tym „Bagdadzie Wschodu”³².

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

- Chwalewik E., *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. 1, Warszawa–Kraków 1926.
- Chwalewik E., *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. 2, Warszawa–Kraków 1927.
- Czas. Kalendarz na 1900, Łódź 1899.
- Czas. Kalendarz na rok 1914, Łódź [1914].
- Dziewulski S., *Ludność Wolnego Miasta Gdańska*, Warszawa 1924.
- Flatt O., *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853.
- Historia Polski w liczbach*, t. 1: Państwo. Społeczeństwo, red. A. Jezierski, A. Wyczański, Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych 2003.
- Jelonek A., *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach polskich od 1810 do 1960 r.*, Dokumentacja geograficzna z. 3/4, Warszawa 1967.
- Epsztein T., *Polska własność ziemiska na Ukrainie w 1890 roku*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton – Instytut Historii PAN 2008.
- Johnston’s *Royal atlas of modern geography*, Edinburgh–London 1912.
- Kasznica S., Nadobnik M., *Najważniejsze wyniki spisu ludności i spisu zwierząt domowych według stanu z dn. 31 grudnia 1910 r.*, bmw, bđw.
- Kossak W., *Listy do żony i przyjaciół (1883–1942)*, t. 2: Lata 1908–1942, Kraków–Wrocław: Wydawnictwo Literackie 1985.
- Maliszewski E., *Ze statystyki Litwy i Białej Rusi*, „I Wschód Polski” 1920, t. 1, nr 6–7.
- Miasto Kraków, Sprawozdanie statystyczne za miesiąc luty 1911*, bmw, brw.
- Puś W., *Statystyka przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1879–1913. Materiały źródłowe*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2013.
- Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, oprac. Edward Strasburger, Warszawa 1916.
- Rocznik statystyczny miasta Poznania. Rok gospodarczy 1921*, Poznań 1922.
- Rocznik statystyczny stołecznego miasta Poznania za lata 1922–1924*, Poznań 1926.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. Filipa Sulimierskiego, Bronisława Chlebowskiego, Władysława Walewskiego, t. 5, Warszawa 1884.
- Statystyka Polski*, oprac. A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, Kraków 1915.
- Zamorski K., *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910*, Kraków–Warszawa: UJ – Polskie Towarzystwo Statystyczne 1989.

³² Jedno z określeń Łodzi autorstwa Juliana Tuwima.

Opracowania

- Badziak K., *Geneza i rozwój łódzkiego węzła komunikacyjnego (do 1914 r.)*, Rocznik Łódzki 21 (1976) [24], 149–170.
- Bartkiewicz Z., *Złe miasto*, Łódź: Fundacja Anima „Tygiel Kultury” 2001.
- Biskupski Ł., *Miasto atrakcji. Narodziny kultury masowej na przełomie XIX i XX wieku. Kino w systemie rozrywkowym Łodzi*, Warszawa: Narodowe Centrum Kultury – Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej 2013.
- Chwalba A., *Historia Polski 1795–1918*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2000.
- Czembor H. ks., *Dzieje parafii luteranckich w Łodzi do 1939 roku*, w: *Przeszłość przyszłości. Z dziejów luteranizmu w Łodzi i regionie*, red. ks. B. Milerski i K. Woźniak, Łódź: Wydawnictwo Ewangelickie Św[iętego] Mateusza 1998, 47–55.
- Davies N., *Boże igrzysko. Historia Polski*, tłum. z ang. E. Tabakowska, Kraków: Znak 2000.
- Dzieciuchowicz J., *Ludność Łodzi do 1918 roku*, w: *Łódź. Monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe 2009.
- Gdzie są Niemcy z tamtych lat? – wspomnienia łódzkich Niemców*, Łódź: „Literatura” [1999].
- Geyer H., *Z mojego życia*, Łódź: Fundacja Anima „Tygiel Kultury” 2001.
- Janczak J., *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica nr 11, Łódź 1982.
- Jaskulski M., *Władze administracyjne Łodzi do 1939 roku*, Łódź: Wydawnictwo Muzeum Historii Miasta Łodzi 2001.
- Klemantowicz D., *Książę Roman Sanguszko (1800–1881) – polski przemysłowiec na dawnych Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej*, w: *Z tradycji historii kultury i oświaty*, red. M. Pindera, Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie przy Filii Akademii Świętokrzyskiej 2007, 209–225.
- Klemantowicz D., *Region łódzki jako ośrodek przemysłu metalowo-maszynowego Królestwa Polskiego w latach 1864–1914*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2008.
- Klemantowicz D., *Wojciech Kossak a burżuazja łódzka*, w: *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, t. 6, red. W. Puś, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2009, 123–130.
- Klemantowicz D., Ziomek W., *Polacy w uprzemysłowieniu Wołynia w latach 1864–1914*, Ucrainica Polonica 1 (2004), 51–66.
- Klemantowicz D., Ziomek W., *Przemysł cukrowniczy na Wołyniu w latach 1864–1914*, w: *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, red. W. Puś, t. II, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2004, 140–151.
- Kołodziej K., *Obraz Łodzi w piśmiennictwie pozytywistyczno-młodopolskim*, Łódź: Drukarnia Cyfrowa & Wydawnictwo „Piktor” 2009.
- Kopczyńska-Jaworska B., Woźniak K., *Łódzcy luteranie. Społeczność i jej organizacja*, Łódź: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze 2002.
- Koter M., Kulesza M., Puś W., Pytlas S., *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2005.
- Krajewska H., *Protestanci w Łodzi 1815–1914. Między edukacją a ewangelizacją*, Warszawa: Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR 2014.
- Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. 1: *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Wyd. 2, Warszawa–Łódź: PWN 1988.
- Michalewicz K., *Polskie rodowody filmu. Narodziny masowego zjawiska*, Warszawa: Polska Agencja Ekologiczna 1998.
- Niemcy w dziejach Łodzi do 1945 roku. Zagadnienia wybrane*, red. K.A. Kuczyński, B. Ratecka, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2001.
- Nietyska M., *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa: PWN 1986.
- Niweliński K., *Kreowanie mitu polskiego molocha. Mroczna aura przemysłowej Łodzi*, Słowo Żydowskie 2011, nr 8, 17–21.
- Pod jednym dachem. Niemcy oraz ich polscy i żydowscy sąsiedzi w Łodzi w XIX i XX wieku*, red. K. Radziszewska, K. Woźniak, Łódź: Wydawnictwo Literatura 2000.
- Podgórska E., *Szkolnictwo elementarne w Łodzi w latach 1808–1914*, Łódź 1966.

- Puś W., *Dzieje Łodzi przemysłowej*, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe 1987.
- Puś W., *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1998.
- Puś W., Badziak K., *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym (do 1918 r.)*, w: *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. 1: *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Wyd. 2, Warszawa–Łódź: PWN 1988.
- Pytlas S., *Czynniki dezintegracyjne i integracyjne wielonarodowościowej burżuazji łódzkiej w okresie zaborów*, w: *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa. Studia Polonica Historiae Urbane*, t. 3: *Wspólnoty lokalne i środowiskowe w miastach i miasteczkach ziem polskich pod zaborami i po odzyskaniu niepodległości*, Toruń: Wydawnictwo UMK 1998.
- Pytlas S., *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1994.
- Pytlas S., *Rola inteligencji w tworzeniu nowego oblicza Łodzi na początku XX w.*, w: *Europa w XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka)*, red. E. Wiśniewski, Łódź: Uniwersytet Łódzki – Instytut Historii 2001.
- Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, red. M. Kulesza, M. Łapa, J. Walicki, Łódź: Wydawnictwo Ibidem 2010.
- Rybak S., *Mariawityzm. Studium historyczne*, b/w [Łask], b/w [1992].
- Rygiel S., Drège H., *Biblioteka im. Wróblewskich w Wilnie 1912–1931*, Wilno 1934.
- Rynkowska A., *Ulica Piotrkowska*, Łódź: Wydawnictwo Łódzkie 1970.
- Stefański K., *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1995.
- Timkowskij-Kostin I., *Miasto proletariuszów (Łódź)*, tłum. z ros. S. Lubicz Majewski, Łódź: Fundacja Anima „Tygiel Kultury” 2001.
- Trybowski I., *Kossak Wojciech Horacy*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 14, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1968.
- Vimard H., *Łódź. Manchester polski*, oprac. K. Woźniak, Łódź: Biblioteka „Tygiel Kultury” 2001.
- Waingertner P., *Ostatni łodzierski Robert Geyer 1888–1939*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2014.
- Zawilska H., *Plastyka*, w: *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. I, *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Wyd. 2, Warszawa–Łódź: PWN 1988.
- Zwołński P. ks., *Historia Kościoła na Ziemi Łódzkiej do początku XX wieku*, *Łódzkie Studia Teologiczne* 4 (1995), 129–142.

Strony internetowe

<http://www.polskastacja.pl/tekst,piosenki,Vicky+Leandros+-+Theo+wir+fahr%27n+nach+Lodz>

ŁÓDŹ ON THE THRESHOLD OF THE FIRST WORLD WAR

Summary

Łódź on the threshold of the First World War was a multicultural and in some way neglected multicultural metropolis with increasing after the 1905–1907 revolution religious and national divisions and weak assimilation progress with the Polish culture. It was a “promised land” for wealthy people, particularly of German and Jewish origin. It was a place of great hopes and sometimes of disappointments for the educated who came from other cities in the Congress Poland and peasants from villages outside Łódź. For the majority, particularly for workers, it was a special place where they had to work for a living and tried to find some happiness in this “Eastern Bagdad”.

Key words: history of the city of Łódź, national and religious structure of the city of Łódź, economic development of the city of Łódź, development of education and culture in Łódź